

Erref. kodea: LAF-218-190 [14]

Izenburua: Hainbatetik jasotako lanak:

Constantin, Albert: *Au sujet de toki et*
tegi

Gure Herria

Chapman

1951 (11), 367 or.

1

Au sujet de teki et tegi

M. le Docteur Constantin écrit à M. P. Abbe
Safitte :

J'ai lu avec intérêt votre article « Toki eta tegi » du dernier numéro et je désire apporter quelques précisions à l'appui de vos assertions

Tegi (tei) a indubitablement le sens d'atherbe, lieu couvert et plutôt clos : egortegi, gaztategi, etc.

Hegi (hei) rebord, relief brusque : Mizpi-ratzehegi, Behorlegi, Arhantzehegilla, Itzainhegilla, noms de maisons en Soule, dont les situations justifient les appellations. La colline abrupte contre laquelle vient finir Tardets s'appelle Hegi. On appelle Hegipe ou Heipe les arceaux qui bordent la place centrale de Tardets. On dit : Uskalherri hegi hountan, dans cette extrémité du Pays Basque.

Dei, appel, existe, selon moi, par lui-même : mezako azken deia. Je presume que gizandei signifie « assemblée » par appel de trompe, ou de fêtes. Au figuré j'ai

entendu dire dei handiko gizona, homme de grande renommée. Je ne pense pas qu'on puisse faire dériver ce dei de tegi.

Toki n'est pas usité en Soule. Je ne l'entends employé que sous la forme -toka. On dit hartzatoka bat, un petit bois d'aulnes.

Quant à hoki, je le retrouve comme nom de lieu. Je connais une maison dans un hameau qui s'appelle Hoki et le col qui le surplombe est dénommé Hokinhegi.

Keta ne peut être que le pluriel de ka: banoa egurka, bagatza egurka ou egurketa.

Le eta, pluriel, se retrouve dans un grand nombre de noms: Altzieta, Ezpeleta, Bosmendieta, etc. On appelait, autrefois, à Sainte-Engrâce Bordeta l'ensemble des maisons des hameaux et leurs habitants sont encore désignés sous le nom de bordetarrak.

Koi, ending à, attaché à: ardoukoi, homme de vin. Ici on dit aitatiar, amatiar, aimant surtout son père, sa mère. Ama, comme vous le savez, s'emploie souvent dans le sens de « substance nourricière principale ». En Soule, lur ama handi bat

3

signifie « terre de couche profonde et fertile ».

Telles sont les quelques remarques soulevées dans mon esprit par la lecture de votre petite étude et que je vous expose sans ordre ni méthode.

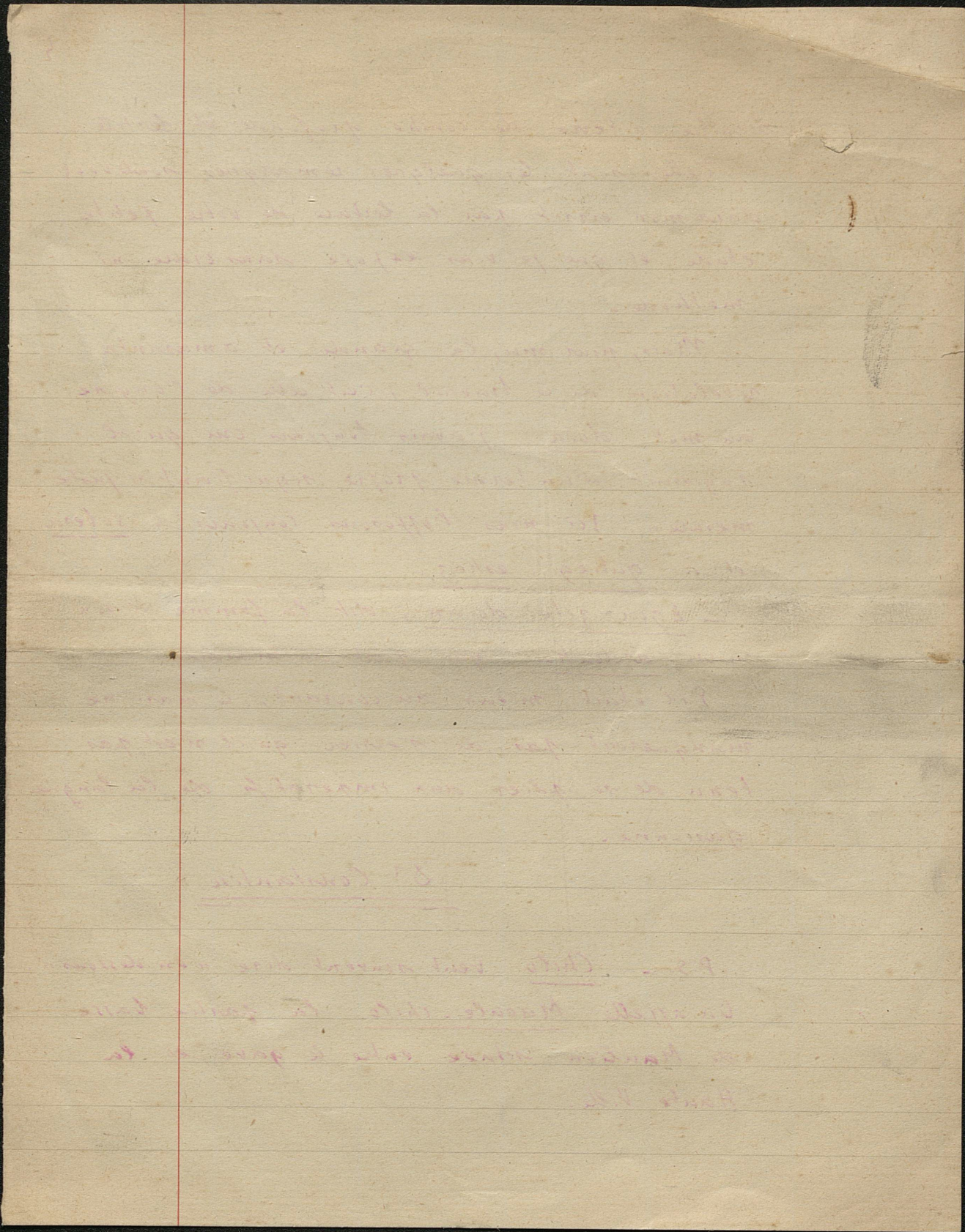
Mais, pour moi, la grande et amusante révélation de ce travail, c'est celle de l'origine du mot doia. J'avais toujours cru qu'il rajeunait d'un terme propre signifiant « juste mesure ». Ici nous l'opposons toujours à sobera et à gutiégi, eskaz.

— Egon zite doian, dit la femme à son mari ardoukoi qui part au marché.

S'il était mieux au courant, ce mari ne manquerait pas de s'écrier qu'il n'est pas tenu de se plier aux impératifs de la langue gasconne.

Sr Constantin

P.S. — Chilo veut souvent dire « en dessous ». On appelle Maoule-chilo la partie basse de Maulion située entre le gave et la Haute Ville.

1

Jaun - antzeriak

Gure Berria

goiz hontan, Senta - Gorojiko eliza eta edel
eta nabaiari, predikatu bat entzun duzu ez noulak
nabaitoa bera bai eliza hori eta egunko betta
edel ^{horri} _{haurri} esin hobeki emana.

Doi - doia, heriko jaun berak hounki - jura
eman deizie, zoinen eijerki!

Gero, Euskaldunak - Biltzarreko Lehen - Bura
Jauna, Mousde Dassance, mintzatu da bethi
Bardin gozo, bethi bardin sarkhot, bethi bardin
bero Ustakalheriaran eta Ustakarren althe.

Goure Diharugainak ere uthen du aldi.
Bountik ez? Mouskinak aberatsago eman
lageneizko, argi leiko hobeki begithartia
jaun hori eta goure Bataryunak burut lioke
orai artino ahol uthen eytianik chève franko.

Mousde Flissoltet, hargatik, eytian
berri goistorik eman: badira haourretan,
estudiantetan, aphez gortetan, sardoko bat
Ustakarian zinez trebatzen ari direnak; bai
iskribano - gei, bai predikari - gei jite ederra
beitie Ustakarren erabilteko eta mouldeatzeke.
Metarik zombait saristatu tuze, ez, helte - bada,
haien merechimentien, bera goure ahol
tehipiaru arabera.

Mousde Houerriquet, Parisetokak,
eman ditue berri, noulak hantko Ustakalduak
biltzen diren algarretara, noulak indarre
egiten diren beren mintzairuz eta beren
ohiduren garbi eta ezker zantzetako eta
begiratzeke, noulak badira haourrak Parisen
bortziak Ustakara emaiten beitie Ustakalheriaran
hozuek diren zombait bera hobeki.

DOCTEUR CONSTANTIN
TARDETS (B.-P.)

2
Eta orai jarri geroa miltzaldi bat
arount behar dugu eta sartariora partez! Dola
deigiet, bera bego! Behatu nait eman
ditzatzedan chehetazun zombait Ziberoum
garen, Senta - Grazi herria eta elizetan garen.
Chehetazunik e; balizate libre handi daten
bethia - Eitzeko, argi zerbait, hau heberka,
harri harria, gogonak beltzen zaitan bezala.

Ziberoutarak aiphatirik dira
aspaldiko libre zaharretan. Erromanoek, latiz,
deitzen zuten "Ausci" eta, orain ere "Aotcha"
deitzen gutie begiz haintiko nafartarak.
"Ausci" fama hurren hedatzen zen eta
heien heretarak baratzen dira Frantzia hian.
Ziberoua oro sihan zen; e, ahal laket
lekhu errotzarantako. Ziberoutarak berak,
atoliz, ala bathe, ala garka, usa nouzapait
abian eta zombait nahi hurren.

Mentiat jin, mentiat joan, Erroma
noen indar handia gardu zen, erresouma
berri elibat sortu. Ziberou tehifia
bigi zen, libre, bere Mauletak "Vicom-
ten" manuspenian.

Hona non Anglesak sartu baitziren
Frantzia, bai etere, baratchi - baratchi,
abontchi oro berentia. Heien armada bat
beltz; helku zen Maulese eta, geroko,
ikhousirik etziala hoberik horetako indarari
buhartarik, beriz Aita Santiat eta nafaroko
erregak hola ahotkatarik, ordantko Mauletak
"Viconte", Auger Mirougerrenak bere zuzenak
oro saldu zaitzen Edouard Angletenak
erregaren semari. Hori agitu da 1307ian

3) Anglesen joko, baratu da Ziberona 150
bat eurtze eta hanitx buruzagi honak ukhen
dela. Hain demboran da, Senta Grazin.
Nafarraren eta Frantziaren arteko muga
"thambiata". Bena, gero, Frantziako errege
arraphista eta ezkerre denian, nahi ukhen
zian Ziberona ere Anglesetarik ohaba
bedin eta, haren izenian, Masulera agerta
zen Biarnes armada handi bat, beren Viconte
"Gaston de Foix" gehien. Anglesek letku egin
zian. Bena, Inola Frantziako erregeak
ezpeitzian, ordian, eskietan aski diharu
gerba horren gastiari badiutzeko, Biarnesak
elga zian Ziberona nautsi handi, 1149 fit
dultzina, 30 bat eurtze. Hogeita hamar eurtze!
Sobera eurtze gacho Ziberontarren, egi, arte
hortan, Biarnetek erasutsi die ezkerre!
bera eiheralat hau biltzan: "Barnese",
ordian Alskaldunet - "Sarratsen" deitzen
zian, sekulaz geroz Ziberontara beitzen,
igenerazi zian Biarnetat; Biarnes eta
Ziberona arteko mugak hanitx lotkutan
arraerabili zuten. Orduntik dia Berkoche
Houge, Antori eta, oroz gantetik,
Senta-Graziren bilhaizteko ondoko mentetan
agertu diren fitre zuzengabeko haberochiak.
Zorok badiut eta, Louis XI.ak
Biarnesek elthi zutian Ziberontik eta
hain haou sekulakoz Frantziari jantata,
bere lege bereziak oro uzten zaitzolarik.
Zuzen zian Ziberontara eta haren arteko
lege bereziak eztegu oizinarik orai heban
erraiteko. Badira libriak ijan beitea
egint lege horietan garen eta, stano
heni, Abusde Nussy - St-Saens, Bordenoko
jaun fuje batena.

DOCTEUR CONSTANTIN
TARDETS (B.-P.)

4.
Protestantak garabak phiztu zian eta
haien armada bat sartu zen Ziberouan inoan
handietan 1587ian. Bartzerrak oro chieketi
zutien, jente cho eta hehentiki elkhi
zutienian, traza tcharriau beratu zen
luzaz Ziberou. Bena arrajeitki zen
cho, 200 bat sartuez franko batke
ederrian ~~luz~~ egonda, Salbu, Louis XIVen
demboran, katalajen i horraousaldia.
Batakizic noula lurregek etcheki zian
Ziberouan horren lege Kontreko legat
bat. Ziberouakak bukatu zian
eta harmetan jauri, Goyenetchu, Mitxi,
Kibeko erretora, katalajeko semia,
gehientako hartzen zielant eta, bi
sartuez abantchi asaldaturik egon.

Gero, jui da Eraboluzione handia.
Frankia zolatik - gain Phantiatu du.
Adio Laphoudi, Ziberou Boche-Nabare
eta haien libertate berhegiak! Hehentiki
herat oro bardi, ortan bardi. Hasi
Dira Frankieren departamentuka zochitza
zen. A. Naki otorno, ahala oruz, Uska
henis etcheki, hantchi oheru zeien behar
zide galthatu Uskaheziak berak depar
tamentu bat egin lezan berhe, aizo-
ekilako nahastetarik, gabe eta ge
galtho egite hari hounharta zian
Laphoudi, Ziberouk eta, Boche-
Nabaren, Baijorik, Garazik eta
Oztiboret, bena egyptchi zian Ami-
Kuchek = Garruzen bildurik 1790ian,
Aphirilaren zian, Amikuzeko gizonet
deliberatu zian hoba zela Biarneseki botchi
departamentuaren egitia. Eta hola egirik
izan zen.

DOCTEUR CONSTANTIN
TARDETS (B.-P.)

5
Bilhetakatu zen arte luze hortan? Herriaren izen
egizkoa eta hatsarretzkoa eta Santa Grazi, bera
hai Urdax. Urdax duge ikhousen istribaturik
proper zahar orotan. Berantian zais izen hori
khombiata Santa Engraziaren berretsak hor
zielotkoz, Beriz, Dembora haietan, Santa Grazi
etzen herribat bestiak uduri, egi pharte bat
bazian Nafarroko lurrian eta beste bat Frantziako
uhaitza zelarik, bi erresoumen arteko muga.

Bederatzugerren mentian, diala 1100 bat
ourthe, lehen Komentia eraittizen Santa-Grazi
Nafarroko errege baten manhuiz, erregabie
Nafarrako lurrian eta, nuy ere beita, orai
Delantiko Chapela den lekhiian. Orduntkoz
herria bazen asfaldian, gatiena bizpe-hiruit
ehun ourthe hortan, eman nahi beita Santa-
Grazi badiala, orai, gatiener, 1300 ourthe adin.

Komentako fraidiak ez ahal ziren lehen
haibata gune hortan hanitche lathet, ez peitzai-
tzen, erabuz, egitokoak han sabera ourtsa
jouaiten. Beriz, 10to ian, Don Sancho Ramirez
erreget beste Nafarrako Komentu ezker
baten manuspension erari zutian. Fraiden
ourtsa zen ~~lehen~~ Komentua baten eraititia
Santa Grazi berian, bera Frantziako phartian
eta chede haura bethen zien, diala 800 ourthe,
egonja eta eliz-berian eraittuzutienian,
orai orano ageri diren lekhiian. Gero, nahi
begola, 1307 ian, Anglesak Ziberoun barthu
zirenian, Nafarroko erregeten baimenareki,
bi erresoumen arteko mugak lekhi zutien
uhaitzetik, eta qoiti eraman, barthu qoralat,
orai orano diren guretara. Horta, arlen
qerokoz, Santa Grazi 100 osua Ziberoun eta
ez Ziberoun herri beharretarik, egi, 54 herrien
artian, bethi 5 lehenetan akharririk izan beita.

15
1000

5) Angleseki oantza elthi bala Senta. Grazi-
etzio protestanteki ber gaira agitu. Horiet
behin helku dira Senta Graziak, 1587ian,
Bartzelak oro errobata eta chehetti, Komentia
erre, elizari ere su eman. Eliza chutik
baratu zen, bera Komentia etzien aroreraiti
eta, geroz, Kalonjak olojatzen ziren, ahal
bezala, ungarunetako etcheban.

Etzen protestanten ostikata eskera.
Gaistena orano jitetozen. 1755ian, Olorouen
Mousde Revol aphykufu zen. Senta. Grazi eta
Ziberona oro, orda hetan, Olorouko aphyku-
fiaren peko ziren, orai Bayonakoaren
bezala. Mousde Revolok bazian, Olorouen,
eskola handi bat aphyz-geien. Eskola bari,
aphyz-gei ere bai franko, bera ez zosik
horien bigierazteko. Ohitu zen, behal ziala
Senta-Graziako Komentia zerrata, hartxo
moukhiak, bahita eta moukhi horiek eman
eskolari. Eta hala hala egun zian.

Zer herotsa Kalonjiek eta Senta. Graz-
-tarrak! Zombat urrats eta zombat
proses! Bera Erreboluzioare handia jin
zen eta oro ichileragi.

Ustakalean Biltzarrean beste hountan
noubez egon Senta Graziako askora aiphatu gabe,
Ziberouko aberatsena, garbiena, hoberreri,
Senta. Graztarrak berak nouba nahi, mihinena
berala, ungaratzen ziena, bai elhestatko, bai
istributzetko hain lein eta gocho dena?
Diola 50 bat surthe eta, geroz, hanitch dem-
boraz, "Eskualduna" Kasetan, aste oroz
orrateiniki irakouririk, ziren Senta-Graztar
baten istributak eta, egun ere, bada, gure
ortian, Senta-Graztar hobekari geroz bat
orano ouhore egiten ahal baitzo ber
lekhutxo ustakari.

DOCTEUR CONSTANTIN
TARDETS (B.-P.)

1
Urbentzako, behar dut, herri honetan
berria, bi doia hebeu, ene begian aitzinian
zeu Jean hantzi buru ohoniat mentzitu eta
berhegi. Tema gaitzo bilduta Ziberonon
gainti, Santa-Grazin bide, zudu, etiza egite,
bai etare orotan eta gisa hanitchey orori
hantzi egite. Arantkura hantzi horien guzian
artetik, etzai abatze sekub bere Ustka
daren eretzeko egarbidia. Arrahontzi
gainta du eta etcheki ez galtzera, ez
mandratzera etzi gabe. Behatu da behin
gizon gizontara, odolaren manhierri eta
bihotzaren erdian Ustaldunet Usthorari
dugun amerioari. Beriz, ephes bezala
ikhousi du zet lagungo ezkarra goue
mintzariet deron erreligionari. Jauna,
badakit-suntza etzirela ihouren esther.
ren ondoran ebiltan, bera orai behar
tuzo hartu, bihotzetik jeltkhitu,
bai nihaourenak, bai zoru parropiant
ororenak, bai ~~U~~ Eustaltzabean Bil.
tzarretko phartehant helako labolan
egun hebeu ^{bildunak} direnenak. Jauna erretora,
diore bezouazala Santa Grazitik. Aitzintzi
helt, parropia berrian, aitzintzi helt
besti hainbeste hantzi egitera, nola hebeu
egun baitzu.

Jean menderat, hontan
zeratzen dut egunko ene Solaza. Behar
dugu beste lan bati lotu. Ohar duzie

DOCTEUR CONSTANTIN
TARDETS (B.-P.)

8) Senta - Grazi egiñen dea errefraou
zaharra - Mouski Dassancetk aiphata
da bere shepaldian. Beha zitaie:

" Senta Grazi da goza; "

" Senta galantatek han olia. "

" Phitari Sang lasterkata die ophil Khaldug Ligin
Behera. "

Phitari Sang, erron nahi beita gosekia,
miseria. Phitari Sang Senta - Graziarek
lasterkata balie hain hurren eta, orano,
ogi ophil Khaldug, behar dugu sinhetsi
heben barata den astki haata egun goure
lakheteragetekoa. Dugun ikhous mahain
ungurietan zer dabilan. Tebesta eta goza!
Jau enderiat, jinkontk deiziela
apetikha houn!

DOCTEUR CONSTANTIN
TARDETS (B.-P.)

